

Kovalchuk Rafal Victor. The Economic Upturn of the Kingdom of Prussia as the Success of Friedrich II the Great's Policy Against the Background of the Development of the European Economy in the Second Half of the XVIII Century. The reasons for the sharp upturn of the economy of the Kingdom of Prussia during the years of Friedrich II Hohenzollern's rule were disclosed. The analysis of the Prussian economy was conducted by comparison with other European countries first of all with pre-revolutionary France, Great Britain and other German states. The author concluded that Friedrich II's successful economic policy as well as the implementation of the most important stage of «rétablissement» and the continuation of the Prussian expansion to the East became possible due to the normalization of the situation on the foreign exchange market and a significant reduction of the trade balance deficit. These results were largely achieved at the expense of weaker states, in particular, the Polish-Lithuanian Commonwealth and Saxony. Also innovations introduced in the agriculture and industry of Prussia in the second half of the XVIII century were highlighted. In economic history Frederick II Hohenzollern's policy is called a specific form of mercantilism that is cameralism.

Key words: Prussia, Frederick II Hohenzollern, economic policy, public finance, banking, cameralism.

Стаття надійшла до редколегії
22.09.2017 р.

УДК 94(438.32/44)«17»:327.8

Олена Філатова

Поділи Речі Посполитої

Серед багатьох причин, які наприкінці XVIII ст. призвели Річ Посполиту до поділів, крім воєнних дій із боку сусідніх держав, історики виділяють і внутрішній розлад у країні. Однак наявність кризи механізму державного управління не означала, що вона мала спричинити фактичну ліквідацію самої держави. У цей період уряд намагався реалізувати низку реформ, які би зміцнили економіку й підвищили ефективність роботи владних структур. Внутрішній кризі сприяли «золоті шляхетські вольності», а також непослідовність магнатів, які займали високі пости у Великому князівстві Литовському. Деяким із них Росія щедро платила за лобювання своїх політичних інтересів.

Ключові слова: поділи Речі Посполитої, Польське королівство, Велике князівство Литовське, Пруське королівство, Австрійська імперія, Російська імперія, зовнішня політика.

Постановка наукової проблеми та її значення. Наприкінці XVIII ст. з карти Європи зникла друга (станом на 1771 р.) за площею країна континенту з традиціями, що сягали X ст. Значна кількість, як на умови тодішньої Європи, її мешканців мала політичні права й брала участь у вирішенні державних справ. Поділи означали для них кінець знаних реалій публічного життя. Мешканці Речі Посполитої мали стати на нижчий рівень підданих сусідніх монархій – хоча й освічених, але абсолютних. Від моменту підписання трактатів про поділ нові піддані володарів Австрії, Пруссії й Росії, а згодом цілі покоління професійних істориків задавали собі питання: якими були причини та обставини політичної катастрофи. З огляду на ситуацію в нинішній Європі з її інтеграційними процесами, з одного боку, і різноманітними конфліктами – із другого, видається важливим ще раз спробувати окреслити суттєві чинники постійної кризи суверенності Речі Посполитої, які створювали більше можливостей для втручання у внутрішні справи держави.

Мета наукової розвідки – з'ясувати причини, обставини та наслідки поділів Речі Посполитої з перспективи Великого князівства Литовського.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У другій половині XVIII ст. для Речі Посполитої складалася досить несприятлива зовнішньополітична ситуація. Під час Семирічної війни (1756–1763 рр.) через її територію проходили російські війська, які зайняли велику частину країни (вони стояли у Великому князівстві Литовському, на Віслі й у Королівській Пруссії). Також були набіги прусських загонів і відбувалися бойові дії вздовж західного кордону [26, с. 86]. У 1762–1764 рр. до Речі Посполитої привернуто увагу сусідніх держав у зв'язку з важкою хворобою її короля Августа III; у європейських придворних колах уже обговорювалося питання про його наступника.

---

¹ © Філатова О., 2017

Ще в 1758 р. Франція й Австрія домовилися висунути кандидатом на трон Речі Посполитої представника саксонської династії Веттинів [40, с. 346].

Ослаблена у війні Пруссія не могла перешкоджати Росії проведенню активної зовнішньої політики в Європі, оскільки перебувала в стані дипломатичної ізоляції. Пруський король Фрідріх II вирішив у питанні вибору короля тимчасово об'єднатися з Росією. 6 червня 1762 р. між Росією та Пруссією укладено договір, згідно з яким вони повинні були діяти спільно й не допустити, щоб Річ Посполита потрапила під вплив інших держав. При збереженні виборів короля мав бути обраний П'яст, тобто хтось із поляків [38, с. 90, 93–94]. При цьому Пруссія сподівалася дістати згоду Катерини II на відторгнення від Речі Посполитої Балтійського узбережжя. Європейські дипломати припускали, що Франція Австрія, Туреччина, а можливо й Швеція, виступлять проти російської кандидатури на трон Речі Посполитої [22, с. 175].

5 жовтня 1763 р. в Дрездені помер Август III. Почалася боротьба між претендентами на польський трон. Серед них найсерйознішою була кандидатура нового саксонського курфюрста сина Августа III – Фрідріха Крістіана Леопольда, якого підтримувала Австрія. Однак він помер 7 грудня того ж 1763 р., а його малолітній онук Фрідріх Август III не міг брати участі у виборах. Ще 3 лютого 1763 р. в Петербурзі відбулася нарада при дворі, де вирішено сприяти обранню в наступники Августа III одного з «П'ястів», того, як писала раніше Катерина II, «котрий не стояв би на краю могили і не отримував би платню ні від якої з держав» [31, с. 161]. Імператриця визначила дві кандидатури: стольника литовського Станіслава Понятовського й князя Адама Чарторийського. Також вирішено приготувати суму в розмірі до мільйона рублів і 30-тисячний військовий корпус [21, с. XXXVI].

У Речі Посполитій почалося суперництво за корону між Францишеком Ксаверієм Браницьким, Францишеком Салезієм Потоцьким і Станіславом Любомирським. У цій боротьбі брали участь і магнати, які обіймали вищі посади у Великому князівстві Литовському й також сподівалися захопити владу в країні. Серед них були Чарторийські (великий литовський канцлер Міхал Чарторийський, руський воєвода Август Чарторийський), які виставили кандидатуру свого племінника, литовського стольника Станіслава Понятовського; Массальські (великий литовський гетьман Міхал Юзеф Массальський і його син, віленський католицький єпископ Ігнатій Якуб Массальський); польний литовський писар Міхал Казимир Огінський; віленський воєвода Кароль Станіслав Радзивілл.

Фаворитами Росії були Чарторийські, які для зміцнення своїх позицій шукали додаткові війська. 20 травня 1763 р., не чекаючи смерті короля Августа III, Чарторийські запропонували Росії ввести у Велике князівство Литовське війська та асигнувати 200 тис. червінців, необхідних для виборів на сеймиках маршалків і формування конфедерацій [32, с. 119, 120]. 19 грудня 1763 р. російський посол у Варшаві Герман Карл фон Кейзерлінг писав Катерині II, що «військові приготування кн. Радзивілла в Литві спонукали Чарторийських фамілію [...] просити для безпеки своєї від 800 до 1000 осіб». Безпосередньо через посла Чарторийські звернулися до Катерини II і просили її прислати на допомогу 800 або 1000 осіб чугуївських козаків, «як хоробрих і найкраще дисциплінованих військ» [35, с. 147]. Катерина II наказала віце-президентові військової колегії генерал-аншефові графу З. Чернишову направити 200 гусар і 200 чугуївських козаків зі Смоленська до польського кордону навпроти Орші, іншим «бути у всякій до походу готовності» [21, с. XLII].

Катерина II не жалкувала грошей для підтримки кандидатури С. Понятовського. У січні 1764 р. до Вільна із секретним дорученням привернути на свій бік Массальських був відряджений полковник С. Тучков. Незважаючи на те, що російський двір запропонував гетьманові М. Массальському річну пенсію в розмірі 8 тис. руб., проте той зажадав доходне графство Дубровенське або, замість нього, 1 млн злотих і допомогу 4 тис. російських солдатів для охорони конфедерації Великого князівства Литовського проти К. Радзивілла [1, с. 62]. Указом від 24 січня 1764 р. Катерина II виділила Массальським 100 тис. червінців на проведення у Великому князівстві Литовському шляхетських сеймиків, а для того, щоб надсилання такої великої суми грошей разом із двотисячним військом не мало «в республіці розголосу, нібито цей корпус визначений для прикриття і захисту друзів Росії, то можна литовському гетьманові через командирів оголосити, що він призначений на зміну тих військ, які донині в польській Пруссії для охорони магазинів знаходяться» [2, с. 69].

26 січня 1764 р. до віленського воєводи К. Радзивілла послали майора А. Бандре з 2 тис. руб. і вимогами розпустити три уланські полки, надвірні війська, оскільки інакше він «нічого не може громадянською війною виграти, а все безповоротно втратити може» [цит. за: 1, с. 66]. Польному

литовському писареві кн. М. К. Огінському, який погодився підтримувати Чарторийських, видали на підкуп шляхетських сеймиків 250 тис. руб. і 1,8 млн злотих. Петербург навіть спростовував чутки про претензії М. К. Огінського на трон [35, с. 111]; йому пообіцяли вакантну посаду віленського воєводи, замість К. Радзивілла, який був вимушений перебувати в еміграції.

Окрім підкупу претендентів на трон Речі Посполитої та їхнього оточення, Катерина II використувала конфедерації як засіб для проведення своєї політики на території цієї країни. Деякі з них були створені на російські гроші й за підтримки російських військ. При цьому Генеральні конфедерації (як Великого князівства Литовського, так і Корони Польської) повинні були звертатись офіційно, щоб Російська імперія вводила свої війська для збереження «свободи і Вітчизни». Так було, наприклад, у 1764 р., коли 20 квітня Чарторийські писали Катерині II, що Велике князівство Литовське «склало конфедерацію, яка не бажає ніякої іншої допомоги, ні опори, окрім військ Вашої імператорської величності» [11, с. 121].

Росія, оскільки безпосередньо межувала з Великим князівством Литовським, прагнула, мабуть, «убити клин» між двома частинами Речі Посполитої. За необхідності вона згадувала про Князівство, а в інших випадках підкреслювала його відмінності від Корони Польської. Так, у 1764 р. в Петербург від Литовської конфедерації з проханням про «заступництво і захист вольності й прав Литовської республіки» приїхав до Катерини II як посланець великий литовський чашник Гервасій Людвік Оскерко. Аудієнцію в імператриці він отримав 26 травня. Перед цим Катерина II писала керівникові російського зовнішньополітичного відомства Микиті Івановичу Паніну, що бажано бачити «в згаданому церемоніалі певну відмінність між аудієнцією посланця від республіки, тобто від Корони Польської, і посланця від вільного народу і який має свої права [...]» [28, с. 359–360]. Г. Оскерко отримав у подарунок від імператриці 4 тис. руб., а на підтримку конфедерації Катерина II направила 6-тисячний військовий корпус під командуванням генерал-майора Рененкамфа [11, с. 124]. У 1763–1766 рр. Росія витратила на «польські справи» 7–8 % свого річного бюджету, тобто 4 млн 400 тис. руб. Тільки на підкуп послів виборчого сейму в 1764 р. російський посол у Варшаві князь Микола Васильович Рєпнін видав 60 тис. руб. [22, с. 173]. Завдяки військам і фінансуванню Катерини II королем Речі Посполитої обрано литовського стольника Понятовського під ім'ям Станіслав Август.

Станіслав Август пробував провести реформи в державі. Так, проект короля про порядок проведення сеймів заслуховувався 21 серпня 1766 р. на конференції короля з міністрами, на якій були присутні канцлери Анджей Замойський, М. Чарторийський, підканцлери Анджей Млодзєвський і Антоні Пшездецький та ін. [45, с. 193]. Реформи були спрямовані на посилення влади короля, обмеження використання права «liberum veto», упорядкування державних фінансів, збільшення чисельності армії тощо. Катерина II категорично відкинула ідею прийняття рішення більшістю присутніх на сеймиках, що скликаються для обрання депутатів, але в питанні про жорстке обмеження права «liberum veto» на сеймах імператриця була схильна погодитися [17, с. 103].

Спроби реформування Речі Посполитої викликали невдоволення Росії та Пруссії. Приводом для втручання в справи республіки послужила проблема дисидентів у Речі Посполитій, тобто православних і протестантів, яких у державі нараховувалося, відповідно, 600 тис. і 200 тис. Їхні права обмежувалися сеймовими конституціями 1717, 1733 і 1736 рр. Ще договором 1762 р. Росія й Пруссія зобов'язалися захищати їх. У жовтні листопаді 1762 р. до Августа III від імені протестантів Великої та Малої Польщі й Великого князівства Литовського було написано звернення, автори якого піднімали питання про відновлення релігійних прав дисидентів, про свободу богослужіння, про відновлення церков, а також згадували про занепад дисидентських поселень і загибель дисидентської шляхти. У лютому 1763 р. Святійший Синод Росії підготував для Катерини II доповідь про захист православних Речі Посполитої. Усе це свідчило про те, що почала розгортатися політична кампанія на захист дисидентів [26, с. 328]. 31 березня/11 квітня 1764 р. в Петербурзі підписано російсько-пруський оборонний трактат і секретну конвенцію щодо Речі Посполитої. Катерина II і прусський король Фрідріх II досягли повної згоди не лише щодо кандидатури нового короля, але й спільно виступили за повернення дисидентам «привілеїв, вольностей і переваг, якими вони раніше володіли і користувалися як у справах релігійних, так і світських» (цит. за: [38, с. 107]).

Цей договір став основою створеної М. І. Паніним «Північної системи» – своєрідної протипаги політиці «східного бар'єру», яку проводили Франція та франко-австрійський союз проти Росії [22, с. 176]. «Північна система» передбачала гарантування безпеки північним і західним кордонам Російської імперії через збереження територіального статус-кво на Балтійському морі за умови встановлення контролю

Петербурга над Швецією й Річчю Посполитою. Росія повинна була виступати в ролі «гаранта дворянських вольностей» і не допускати консолідації королівської влади в цих країнах. «Північна система» тяжіла до створення союзу держав Північної Європи – Росії, Пруссії, Англії, Швеції, Данії, Саксонії й Речі Посполитої на противагу Франції, Австрії та Іспанії, якими володіли Габсбурги й Бурбони. 6 березня/23 лютого 1765 р. М. В. Репнін писав у Петербург про розмову зі Станіславом Августом про участь Речі Посполитої в «Північній системі» і про його наміри щодо дисидентської справи [26, с. 256]. У 1766 р. Катерина II хотіла захопити Саксонію до укладення договору з Пруссією й Росією, утягнувши тим самим її в ще не завершену «Північну систему». Але король Пруссії Фрідріх II чинив опір зростанню престижу Саксонії, вважаючи за краще тримати її в економічній і політичній ізоляції [40, с. 351]. Крихіть «Північної системи» переконливо продемонстрували й події в Стокгольмі, коли в серпні 1772 р. за підтримки Франції Густав III розпустив парламент і зосередив у своїх руках усю повноту влади [15, с. 67].

Катерина II рекомендувала російському посланцеві у Варшаві князеві М. В. Репніну проявляти обережність у делікатній справі про дисидентів. Сейм Речі Посполитої 1766 р., незважаючи на тиск князя М. В. Репніна, відкинув вимоги Росії та Пруссії «щодо дарування прав дисидентам» [23, с. 37]. У цьому питанні Чарторийські поводитися не так, як би хотілося Катерині II. Вона наказала своєму послові М. В. Репніну так організувати дисидентів, щоб вони звернулися до неї з проханням про озброєну допомогу. Використовуючи внутрішні конфлікти усередині «фамілії» Чарторийських, князь М. В. Репнін у листі в Петербург запропонував убити клин між ними й королем для досягнення цілей Росії в дисидентському питанні. Але ця спроба була невдалою через недостатній вплив короля на це питання [26, с. 362].

Така ситуація викликала здивування в європейських країнах. Так, в англійському дипломатичному листуванні за 1766 р. відзначалося, що «фанатизм поляків, здається, змусив їх забути про небезпеку і швидше піддатися можливості усе втратити, аби тільки не допускати дисидентів до участі в чому би то не було» [29, с. 288]. Із приводу дисидентів висловився в 1767 р. і прусський король Фрідріх II: «Чи вартує уся ця дисидентська справа того, щоб із-за неї уся Європа знову стала воювати; крім того, російська імператриця не є государиня Польщі і не може тому змушувати поляків підкорятися її бажанням. Її володінь ніхто не атакує» [33, с. 111].

28 лютого 1767 р. в Слуцьку зібралося близько 800 кальвіністів і православних. 18 березня Слуцька конфедерація (на чолі графом Яном Грабовським) звернулася до Росії з проханням захистити її права. На запрошення цієї конфедерації до Великого князівства Литовського увійшло близько 40 тис. російських військ. Протестантську конфедерацію створено в Торуні (на чолі з генералом Єжи Вільгельмом. Гольтцем) і католицьку – у Радомі (на чолі з князем К. Радзивіллою). 23 червня К. Радзивілла оголошено маршалком Генеральної конфедерації Корони та Великого князівства Литовського [1, с. 74, 74–77].

На сеймі, який почав роботу в жовтні 1767 р., князь М. В. Репнін удався до різних заходів задля позитивного вирішення дисидентського питання. Варшава вже була оточена російськими військами. 21 лютого 1768 р. на сеймі затверджено договір між Росією й Річчю Посполитою про вічну дружбу. У ньому Росія гарантувала підтримку державного устрою Речі Посполитої та непорушність її інституцій. Річ Посполита юридично входила в «Північну систему». Росія зобов'язалася захищати Річ Посполиту від зовнішніх ворогів, зберегти «liberum veto», право вільного обрання короля, ручалася за збереження її кордонів й основних законів; дисиденти отримали рівні політичні права з католиками [22, с. 179; 38, с. 117].

Однак М. В. Репнін писав у січні 1768 р. Катерині II, що «3/4 нації, як і раніше, ворожа до Росії, що вона фанатично ображена відновленням [прав] дисидентів, нав'язаною опікою на їхніми законами і [тримає] злість на короля, якого ми на трон посадили» (цит. за: [3, с. 137]). Новому російському послу в Речі Посполитій князю Михайлу Микитовичу Волконському потрібно було створити «добросесну конфедерацію», як це зазначено в рескрипті, й віддалити від короля його родичів Чарторийських [12, с. 122]. У лютому 1768 р. супротивники зрівняння прав дисидентів із католиками організували Барську конфедерацію, яка звернулася за допомогою до Франції та Туреччини.

Король Станіслав Август і його оточення коливалися між Росією й цією конфедерацією, чекаючи, хто візьме верх. Частина магнатів, які підтримували Барську конфедерацію, вже підшукували кандидатуру для виборів нового короля. Так, з англійського дипломатичного листування видно, що «деякі магнати, які взяли участь у Барській конфедерації, пропонували корону імператорові для Альберта, герцога Саксонського, а наступного дня старший Сулковський, який користувався з багатьох причин пошаною, відправився в Берлін і запропонував її королеві прусському для одного з його братів, просячи його стати на чолі республіки і оголосити про знищення усіх привілеїв дисидентів» [30, с. 71].

Перший розділ Речі Посполитої. У 1768 р. під впливом Франції, до якої за підтримкою зверталися барські конфедерати, Туреччина оголосила війну Російській імперії. Ще на початку цієї війни Катерина II обговорювала з Австрією й Пруссією можливість передачі Дунайських князівств під протекторат Речі Посполитої для того, щоб зняти заперечення Берліна та Відня щодо надмірного посилення Росії в цій державі. Отже, тоді Річ Посполита розглядалася в Петербурзі як контрольований союзник, чю територію збиралися збільшити.

Розгром Барської конфедерації призвів до посилення політичного впливу Росії в Речі Посполитій, що турбувало Пруссію та Австрію. 3 вересня 1770 р. в Нейштадті (Пруссія) прусський король Фрідріх II і австрійський імператор Йосиф II уклали договір, який зводився до того, що для збереження рівноваги в Європі потрібно ослабити вплив Росії в Речі Посполитій. У Берліні й Відні вважали: якщо Річ Посполита не може бути незалежною державою, то нехай поступиться їм частиною своєї території. Під приводом збереження за Туреччиною Молдавії й Валахії, які були захоплені російською армією, Фрідріх II і Йосиф II запропонували Росії припинити війну та вивести з Дунайських князівств свої полки, натомість зайняти східні райони Речі Посполитої; при цьому Пруссія й Австрія також бажали отримати свою частку. У вересні 1771 р. Фрідріх II «дружно попередив» Катерину II: якщо вона не прийме цієї пропозиції, то за Туреччину заступляться Австрія та Франція й виставлять проти Росії 200 тис. солдатів [22, с. 182].

В умовах війни з Туреччиною та можливості активнішого втручання Франції в Катерини II не було впевненості в збереженні свого домінуючого впливу в Речі Посполитій. Вимальовувалася перспектива ширшої антиросійської коаліції в союзі з Туреччиною під гаслом захисту цієї держави. Небезпека зближення Австрії й Пруссії та їх втручання у війну на боці Туреччини змусили Росію відмовитися від політики збереження цілісності Речі Посполитої [15, с. 67].

У червні 1771 р. з листа М. І. Паніна і від прусського посланця король Станіслав Август дізнався про згоду Пруссії та Росії на поділ Речі Посполитої. Він бачив порятунок для своєї держави в допомозі сусідніх держав. Особливі надії покладав на Австрію, яка мала напружені відносини з Росією, та й австрійський імператор погодився прийняти у Відні польського представника. Посланому в Австрію Анджею Огінському король доручив усіма способами старатися про австрійське посередництво в переговорах із Росією й Пруссією за умови дотримання територіальної цілісності та незалежності Речі Посполитої, участі її представників у майбутніх мирних переговорах із Туреччиною. Посилаючись на замах на короля з боку барських конфедератів, послу також треба було вимагати від Австрії не надавати своєї території для конфедератів. Проте Австрія вважала за краще шукати компроміс із Росією й Пруссією [22, с. 182, 183].

Перший проект поділу Речі Посполитої обговорювали в Росії 6 жовтня 1763 р., коли віце-президент військової колегії генерал-аншеф граф Захар Григорович Чернишов подав «секретний проект про привласнення до тутешньої сторони для кращої округності й безпеки тутешніх кордонів річками Дніпром і Двіною деяких польського володіння земель». У ньому зазначалося, що для державної безпеки Росії потрібне «нашим кордонам оточення зробити по річці Двіні й, сполучаючи від Полоцька на Оршу з Дніпром до Києва, захопити по цей бік Двіни Крейцбург, Дінабург і всю польську Ліфляндію, Полоцьк та Полоцьке воеводство, Вітебськ і Вітебське воеводство, по цей бік від містечка Ула до Орші, і це містечко, уключаючи територію від Орші, Могильов, Рогачів, Мисциславське воеводства, – що все лежить по цю сторону Дніпра та по Дніпру до наших нинішніх кордонів» [35, с. 9–11]. Цей проект заслухано й відкладено, проте вже тоді окремі його аспекти свідчили про деякий інтерес із боку двору Катерини II не лише до нової кандидатури короля на трон Речі Посполитої, але й до проведення в сусідній державі своєї політики, а також про деякі напрацювання щодо приєднання частини території сусідньої держави, яка називалася Білоруссю. Наприклад, у ньому відзначалося, що при приєднанні цієї частини «таке придбання для державної корисності має бути від сусідів своїх прикрито справедливістю і поєднано з розумною політикою, щоб в інших держав не склалося враження, що завоювання це робиться однією тільки перевагою сил, а не справедливістю» [35, с. 11]. Уже в 1767 р. в Речі Посполитій і в сусідніх із нею країнах стали поширюватися чутки, що «імператриця хоче опанувати Білорусією», але князь М. В. Рєпнін та інші росіяни спростовували їх [33, с. 90].

Новий проект поділу Речі Посполитої запропонував австрійський канцлер князь Венцель Кауніц у 1768 р. Пруський король Фрідріх II 2 лютого 1769 р. виклав такий план поділу Речі Посполитої: він хотів Польську Пруссію з Вармією, право патронату над Гданськом, «а Росія, щоб винагородити себе за військові витрати, захопила би таку частину Польщі, яку хоче» (цит. за: [38, с. 133–134]). Узимку 1770–

1771 р. під час візиту в Петербург принц Генріх Пруський зумів зацікавити Катерину II пропозицією щодо подолання кризи, суть якої полягала в анексії території Речі Посполитої трьома державами [40, с. 361]. Із лютого 1769 р. до грудня 1770 р. Австрія в декілька прийомів анексувала Ципське й Зандекське староства, а також соляні копальні Велички та Бохні [37, с. 14]. Із травня 1770 р. Австрія почала схилити до подібної акції Пруссію. Користуючись цим, а також під приводом епідемії чуми Пруссія в кінці 1770 р. встановила санітарний кордон, який уключив Східну Пруссію, що належала Польщі [40, с. 359].

Катерина II заявила принцові Генріху Пруському, що коли «Австрія дозволила собі таке захоплення, то й інші сусідні держави мали таке ж право узяти що-небудь», – або, як вона висловилася, – «нахилитися і підняти» [36, с. 84]. За свідченням Фрідріха II, ніщо так не сприяло остаточному вирішенню питання про поділ Польщі, як це австрійське загарбання [37, с. 14, 15]. До літа 1771 р. ініціатива переговорів про поділ перейшла в руки Фрідріха II. 14 червня 1771 р. він підписав проект секретної конвенції з Росією про поділ Речі Посполитої [38, с. 142].

19 (30) травня 1771 р. питання про участь Росії в поділі Речі Посполитої вперше обговорювалося на засіданні імператорської ради. Заявивши про прусські домагання, керівник російського зовнішньополітичного відомства граф М. І. Панін, заявив, що в ситуації, яка склалася, «знаходимо ми тепер зручність у відмежуванні себе від Польщі річками». На його думку, у разі поділу Росія може отримати «польську Ліфляндію і бажані кордони». У підсумку Рада вирішила «приєднатися до Пруссії в поділі Польщі» [38, с. 140–141]. Установлення кордонів по великих річках диктувалося бажанням російської сторони скоротити витрати на організацію прикордонних застав. Остаточні контури нових кордонів М. І. Панін окреслив у травні 1772 р.

Проект поділу Речі Посполитої Росія й Пруссія готували таємно від Австрії. Лише в грудні 1771 р. російський посланець у Відні князь Дмитро Михайлович Голицин отримав від свого уряду доручення повідомити австрійський двір про домовленість між Пруссією та Росією й запропонувати приєднатися до них. 17 січня 1772 р. австрійський канцлер князь В. Кауніц повідомив про згоду австрійського уряду [37, с. 16–18]. 19 лютого 1772 р. австрійський імператор Йосиф II і Марія Терезія підписали акт, у якому, підтвердивши «права і вимоги» Росії й Пруссії «на деякі польські воєводства й області» і нагадавши про «аналогічні» права Австрії, висловилися на користь «досконалої рівності» в придбанні території [38, с. 147].

25 липня 1772 р. в Петербурзі відбулося підписання двох секретних конвенцій: першої – між Росією та Пруссією, другої – між Росією й Австрією, а 5 серпня 1772 р. – конвенції між Росією, Австрією та Пруссією про поділ Речі Посполитої. Росія отримала велику частину польської Інфлянтії (Лівонії) й Білорусію по ріках Двіна, Друч і Дніпро; Австрія – частину Малої Польщі та половину Червоної Русі (за винятком Кракова); Пруссія – єпископство Вармію й Королівську Пруссію (крім Гданська та Торуня) [37, с. 26–29].

Росія отримала найбільшу територію – 92 тис. кв. км із населенням 1300 тис. осіб. Захоплена Австрією Мала Польща (83 тис. кв. км, 2650 тис. осіб) була провінцією багатою й густонаселеною, із великим торговельним містом Львовом і соляними копальнями Велички. До Пруссії відійшли найбагатші та стратегічно важливі провінції: Гданське Помор'я і Велика Польща (усього 36 тис. кв. км, 580 тис. осіб). Гирло Вісли з польським анклавом в Гданську виявилось під військовим контролем Пруссії. Пруссія взагалі вимагала віддати їй Гданськ і Торунь, але Росії вдалося зберегти за Річчю Посполитою ці міста [22, с. 183]. 30 вересня 1775 р. договір про поділ затверджено сеймом Речі Посполитої.

Поділ Речі Посполитої викликав невдоволення не лише в країні, але й серед найближчого оточення короля. Так, улітку 1774 р. князь А. Чарторийський запропонував Австрії позбавити влади короля Станіслава Августа, якого підтримувала Катерина II, і посадити на трон Речі Посполитої ерцгерцога Максиміліана Франца, молодшого сина Марії Терезії [41, с. 148]. Племінник короля князь Станіслав Понятовський писав про погляди Станіслава Августа на політику Пруссії й Росії щодо Польщі, намагаючись виправдати його: «Король завжди був проти союзу з Пруссією, тому що ця держава могла розширюватися лише за рахунок Польщі, і все, що б вона не робила в різний час, постійно направлялося на досягнення цієї мети [...]. Російський посол завжди загрожував ввести в країну війська, а король хотів уникнути війни, яка перетворилася би на міжусобну, оскільки народ був проти Росії, а більшість магнатів – на боці Росії» [8, с. 574, 575].

Другий розділ Речі Посполитої. У другій половині 80-х рр. XVIII ст. на деякий час після поділу й внутрішнього розбрату Річ Посполита знову стала набувати політичної ваги в Європі. 25 вересня 1788 р. на засіданні Державної ради в Петербурзі вирішено відмовити прусському королеві Фрідріху Вільгельму II в посередництві в переговорах Росії з Туреччиною, оскільки берлінський кабінет намагався буквально

диктувати російській стороні умови миру. Прийнято також рішення посилити Українську армію Петра Олександровича Рум'янцева за рахунок Катеринославської армії Григорія Олександровича Потьомкіна, Кавказького й Білоруського корпусів та направити в Річ Посполиту до кордону з Пруссією. Пруський король заявив, що в разі спроби Росії укласти союзну угоду з Річчю Посполитою він, зі свого боку, також наполягатиме на союзі з Варшавою. Австрія основним супротивником бачила Пруссію, а на надання допомоги Росії в боротьбі з Туреччиною погоджувалася тільки тому, що зважала на неминуче послаблення позицій Фрідріха Вільгельма II в Центральній Європі [13].

Росія була неприємно здивована розмірами територіальних домагань Речі Посполитої в разі її вступу у війну. Секретний перший артикул присланого з Варшави проекту договору передбачав приєднання до Польщі Бессарабії й Молдавії по р. Серет. Така вимога неминуче призвела б до конфлікту з Австрією, котра бажала отримати землі вниз по Дунаю. Г. О. Потьомкін уважав, що Польща просить багато тому, що хоче отримати хоч що-небудь, а в результаті переговорів задовольниться «синицею в руці», мріючи «про журавля в небі». Він радив імператриці ні в якому разі не обіцяти таких значних надбань, тому що «поляки передчасно рознесуть по всьому світу», що загострить відносини Росії з австрійцями.

У цих умовах Станіслав Август несподівано змішав карти своїх петербурзьких покровителів. Він додав до російського контрпроекту окрему умову, про яку не знали ні Катерина II, ні Г. О. Потьомкін. Король хотів, щоб Росія дала згоду на встановлення в Польщі інституту престолонаслідування, замість виборності короля, а спадкоємцем польської корони був би призначений його племінник Станіслав Понятовський. Імператриця, котра завагалася, указувала, що на це потрібна згода двох інших гарантів польської конституції – Австрії й Пруссії [13].

Опозиція, невдоволена як ідеями короля про престолонаслідування, так і можливим союзом із Росією, різко виступила проти всіх пропозицій у перший же день відкриття сейму 25 вересня 1788 р. Під впливом Пруссії та її обіцянок повернути землі, утрачені Річчю Посполитою в 1772 р., сейм зайняв різку антиросійську позицію. На сеймі великий вплив мала патріотична партія, яка наполягала на заміні шляхетської республіки ефективнішою системою державного устрою, на політичних і соціальних реформах, на збільшенні армії. Лідери цієї партії вважали союз із Пруссією єдиним засобом досягнення цієї мети. Сейм зажадав виводу з Речі Посполитої російських військ і заборонив Росії використовувати свою територію для сполучення з російською армією, яка воювала з Туреччиною.

Перенесення запасних магазинів далі від театру військових дій було украй незручним для Росії, але ще небезпечнішою ставала відмова польської сторони продавати провіант. Вести в таких умовах нову кампанію проти Туреччини ставало з кожним днем усе важче. Землі польської України фактично були плацдармом для перекидання російських військ, їхньої амуніції та провіанту в Молдавію. Тоді Росія вела війну на два фронти: із Туреччиною й Швецією, тому вимушена була прийняти ці вимоги. У травні 1789 р. російському гарнізону наказано залишити Річ Посполиту. До укладення миру з турками та шведами Катерина II прагнула уникнути ще одного відкритого конфлікту [18, с. 126].

Г. О. Потьомкін запропонував Катерині II три різні проекти «Про Польщу». Перший із них висував ідею союзу з Польщею й датувався січнем 1788 р. Другий, складений уже в кінці 1789 р., передбачав збурення православного населення Польської України у відповідь на спільні дії Польщі та Пруссії проти Росії. І, нарешті, третій, підготовлений у липні 1791 р. як реакція на конституцію 3-го травня 1791 р., розглядав можливість нового поділу Польщі. Ці проекти свідчать, що альтернатива поділам існувала. Певні кола російського та польського суспільства бачили її в унії двох держав. Представники російської партії у Варшаві та прибічники Г. О. Потьомкіна в Петербурзі докладали значні зусилля для укладення подібного союзу. На початку серпня 1790 р. у Варшаві навіть поширилися чутки про те, що Г. О. Потьомкін збирається повалити короля й сам претендуватиме на польський трон. Про це повідомляли Петербург російський резидент у Варшаві барон Іван Федорович фон Аш і племінниця Потьомкіна графиня Олександра Василівна Браницька [13].

Протягом 1790 р. російські дипломати й Катерина II неодноразово згадували про наміри здійснити черговий поділ Речі Посполитої. Проте через міжнародне становище, що склалося, й особливо у зв'язку з війнами, які вела Росія з Туреччиною та Швецією, не відразу вдалися до конкретних дій. Саме тоді підготовлено проект окупації Київського, Брацлавського й Подільського (очевидно, і Волинського) воєводств на той випадок, якби Польща, що вступила нещодавно в союз із Пруссією, спільно з нею виступила проти Росії та, як варіант, проти Австрії. Проект Г. А. Потьомкіна фактично визначив територію, що згодом відійшла до Росії в результаті другого поділу [24, с. 162]. У проекті про поділ

Польщі в 1791 р. Г. О. Потьомкін пропонував ослабити її настільки («ділити так, щоб її мало залишилося»), щоб вона ніколи сама не могла погрожувати Росії або в союзі з іншою державою. Проте про повне знищення держави не йшлося ні в одному з проєктів. Частиною проєкту «Про Польщу» була записка Г. О. Потьомкіна «Про Білорусію», у якій обговорювалися проблеми тих земель, що перейшли до Росії за першим поділом [13].

Незважаючи на успіхи військової кампанії, у 1789 р. російський уряд прагнув укласти мир із Туреччиною, чому протидіяла дипломатія Англії й Пруссії. У 1790 р. Австрія підписала з Туреччиною сепаратне перемир'я, узявши на себе зобов'язання не допомагати Росії. Відносини загострилися настільки, що війна між Англією та Пруссією, з одного боку, і Росією й Австрією – з іншого, видавалася неминучою [22, с. 132]. Тоді ж між Варшавою та Берліном відбулися переговори про те, що в обмін на передачу Пруссії Гданська й Торуня вона допоможе Речі Посполитій забрати Галичину в Австрії [15, с. 68–69].

Прагнення вирватися з-під опіки Російської імперії сприяло зближенню королівських і реформатських магнатських угруповань Речі Посполитої. Ця політика підтримувалася Пруссією, яка оголосила, що відміняє свої гарантії «кардинальних прав», тобто підтримує реформи. У прийнятому на Чотирирічному сеймі урядовому законі «Ustawa Rządowa» – Конституції 3-го травня 1791 р. держава називається «Вітчизною», або «Польщею», а станами Сейму – представники «народу польського». Про Литву й литовців у тексті не йшлося, за винятком згадок у титулі монарха про Велике князівство Литовське і підпису маршалка литовської конфедерації [5, с. 377]. Важливим елементом конституції стала відміна виборної монархії. Тепер виборність королів замінювалася виборністю династій. У додатковому акті «взаємної гарантії» зафіксовано повне злиття Польщі й Литви, зумовлене прагненням єдиного та централізованого апарату влади. Шляхті Великого князівства Литовського гарантовано, що керівні органи єдиної держави складатимуться наполовину з представників польських земель й наполовину – із литовських. У 1791 р. засідала конгрегація православної церкви Польщі, що прийняла принципи її автокефальності й установила власну консисторію. Пінські постанови були затверджені сеймом [6, с. 292, 293].

Плани реформаторів у Польщі також прискорили події Американської війни за незалежність (1775–1783 рр.) і Французької революції 1789 р. Так, Катерина II вважала, що «послаблення монархічної влади у Франції наражає на небезпеки всі інші монархії. Пора діяти і взятися за зброю» (цит. за: [22, с. 136–137]). Проте до ліквідації монархії у Франції в 1792 р. Катерина II зберігала з нею дипломатичні відносини. 27 серпня 1791 р. в замку Пільзен у Саксонії австрійський імператор Леопольд II і прусський король Фрідріх Вільгельм II підписали декларацію про спільні воєнні дії на захист монархії у Франції, що поклало початок коаліції, члени якої виступили проти завойовницької політики Франції [22, с. 138, 139].

Улітку 1791 р. під час перебування в Петербурзі Г. О. Потьомкін отримав від Катерини II два рескрипти, де загалом схвалювався його торішний проєкт про зайняття українських воєводств Речі Посполитої та їх приєднання до Російської імперії. В іншому рескрипті імператриця виклала два варіанти того, як можуть розгорнутися події: або буде відмінена Конституція 3-го травня 1791 р., повернуті колишні «вольності» польської шляхти й забезпечено російський вплив у Речі Посполитій, або спільно з Австрією та Пруссією Росія здійснить поділ польських земель, а та частина Польщі, що залишилася, буде зведена до незначної й незагрозованої буферної держави [24, с. 163–164].

29 березня 1792 р. питання про подальші дії в Польщі було винесене на обговорення в Раді, на якому Олександр Андрійович Безбородько представив проєкт декларації з польських справ, яку Яків Іванович Булгаков повинен був оголосити у Варшаві. Невдоволення частини шляхти Конституцією 3-го травня 1791 р. привело в 1792 р. до Торговицької конфедерації, яка у зверненні до Катерини II писала: «Польська нація, об'єднана в одну загальну конфедерацію, звертається до тебе, як до божества, прихильного до її свободи, і закликає тебе до себе на допомогу» [34, с. 315]. 18 травня 1792 р. російський посланець у Варшаві Я. І. Булгаков передав великому литовському канцлерові Йоахиму Хрептовичу декларацію про введення російських військ [38, с. 270].

Пояснюючи рішення про введення військ, Катерина II писала королеві Станіславу Августу, що «справа в тому, щоб повернути республіці прадавню свободу її і спосіб правління, гарантовані моїми договорами з нею і насильницьки усунуті революцією 3 травня всупереч священним законам» [36, с. 355]. 11 квітня 1792 р. імператриця дала генералові Михайлові Микитовичу Кречетникову «список сенаторів і послів сейму, на яких сподіватися можна». Серед них були інфлянтський католицький єпископ Юзеф

Коссаковський, жмудський єпископ Юзеф Гедройц, троцький каштелян Казимир Плятер, вітебський воєвода Міхал Коссаковський, мстиславський воєвода Францишек Хомінський та ін. Великий литовський канцлер Александер Міхал Сапега тільки тоді погодився бути маршалком Генеральної конфедерації Великого князівства Литовського, коли він сам і хоч би частина його маєтків будуть захищені російськими військами [34, с. 334]. У 1792–1793 рр. для підтримки Торговицької конфедерації почали створюватися конфедерації, які зобов'язалися надавати російським військам, що проходили через територію Великого князівства Литовського, продовольство і фураж. Так, російський генерал Борис Петрович Меллін 9 січня 1793 р. повідомляв Речицькій конфедерації, що в разі несвоечасної поставки провіанту й фуражу «війська будуть змушені брати самовільно, де тільки що знайдеться» [25, л. 166, 166 об.]. Великий литовський гетьман Шимон Коссаковський та його брат інфлянтський єпископ Ю. Коссаковський захопили конфедератські суди в князівстві та використовували їх для свого збагачення, чим викликали невдоволення навіть у російського посла в Речі Посполитій Якова Сіверса. У зв'язку з цим йому зробив зауваження командував російськими військами генерал від інфантерії барон Осип Ігельстром: «У вашому останньому листі я знаходжу про Коссаковських вислови, які мене дивують. Ці пани закінчили усі сеймики (у Литві) без військ, без грошей і без нагляду. Як же їм не користуватися Вашою довірою? Вони старанно роблять усе, що Ви хочете. Але що вони і друзі їхні бажають влаштуватися на рахунок республіки, так це дуже природно, і їм позаздрять тільки ті, які вже зробили те ж саме. Король і усі його родичі зробили те ж під час свого правління у всіх конфедераціях» [20, с. 71].

Роль торговичан була чисто формальною. Забезпечивши Катерину II необхідним приводом для вторгнення в Польщу, далі вони, по суті, їхали в обозі армії, котра наступала. Що ж до ролі в російській політиці магнатів Польщі, то творці Торговицької конфедерації були просто жорстоко обдурені, оскільки Катерина II вела за їхніми спинами переговори про поділ із Пруссією й Австрією [18, с. 154]. Так, лідери Торговицької конфедерації Станіслав Щесний Потоцький, Северин Ржевуський не хотіли другого поділу Польщі, що видно із записів у щоденнику сенатора Олександра Васильовича Храповицького: «Лютний 1793 р., 24. Из Риги отримано поштою лист С. Ржевуського у власні руки. Він заперечує поділ Польщі й описує, наскільки скрутне тепер становище його і графа Потоцького. Він не вірить, щоб була на те воля Її величності». Катерина II із цього приводу сказала О. В. Храповицькому, що вона «думала увійти в Польщу до готової конфедерації, але, замість того, війська мої дійшли до Варшави.... Вони самі не додержали слова, і тепер беру я Україну, замість моїх збитків і втрати людей» [10, с. 247].

У 1792 р. австрійський імператор Леопольд II і пруський король Фрідріх Вільгельм II домовилися спільно вмовити саксонського курфюрста Фрідріха Августа прийняти запропоновану йому Чотирирічним сеймом польську корону (після смерті Станіслава Августа). Курфюрст звернувся за порадою у Відень, проте В. Кауніц утримався відкрито висловлювати свою думку. Новий австрійський імператор Франц II також пропонував Берліну спільно гарантувати саксонське спадкове правління в Польщі, проте пруський король Фрідріх Вільгельм II сказав, що «для Пруссії не може бути нічого небезпечнішого за державу, утворену з об'єднання Польщі і Саксонії; за її союзу з Австрією у Пруссії не буде Сілезії, з Росією – не буде Східної Пруссії» (цит. за: [38, с. 261]). 12 березня 1792 р. пруський король оголосив своїм міністрам, що в умовах, які склалися, інтересам Пруссії відповідає новий поділ Польщі. Австро-пруський союзний договір був підписаний 7 лютого 1792 р. в Берліні [38, с. 261].

17/28 лютого 1792 р. російський віце-канцлер Іван Андрійович Остерман зачитав австрійському послові Людвігу фон Кобенцлю депешу, підготовлену для російського посла в Австрії Д. М. Голицина. Категорично відкинувши всі аргументи Відня на користь Конституції 3-го травня, І. А. Остерман сказав, що Катерина II не має наміру більше терпіти порушення поляками своїх зобов'язань щодо Росії. Вона хоче знищити останні нововведення в Польщі, такі руйнівні для сусідніх держав, і запрошує віденський та берлінський двори в цьому взяти участь [38, с. 259, 260, 261]. Катерина II була переконана, що польська влада зовсім не в змозі зберегти свою політичну незалежність та підтримувати порядок у країні. 13/24 серпня 1792 р. член колегії закордонних справ О. А. Безбородько писав Катерині II, що при визначенні критеріїв, якими повинна була керуватися Росія під час вибору своєї частки, потрібно враховувати можливість гарантування безпеки кордонів. Він уважав, що практика проведення кордонів по «великих і судноплавних руках невдала», оскільки вони призначалися для «вільного й безперешкодного плавання» й для «користі торгівлі». На його думку, нові кордони потрібно проводити по малих річках, болотистими та важкопрохідними місцевостями [14, с. 33]. У кінці грудня 1792 р. Катерина II наказала віце-канцлерові графові І. А. Остерману вступити в переговори з пруським послом. 12 січня

1793 р. між Росією й Пруссією була укладена конвенція про другий поділ Польщі [37, с. 215]. 16 січня до Гродна прибув кур'єр із Варшави з декларацією пруського посла Людовіка Генріха Бухгольца, у якій від імені короля Пруссії повідомлялося про введення пруських військ у Велику Польщу [38, с. 293].

За відомостями Коссаковських і російського посла Я. Сіверса, виборчі сеймики в Литовській провінції заявляли про свою готовність перейти в російське підданство. У своєму рескрипті у зв'язку з підготовкою Гродненського сейму Катерина II нагадувала Я. Сіверсу, щоб він не заохочував литовців у їхніх пропозиціях відокремитися від Польщі та приєднається до Росії, а навпаки, щоб він домовлявся про їхню згоду з іншими частинами республіки про уступку провінції. У червні 1793 р. в Гродні був скликаний останній сейм Речі Посполитої. 8/19 серпня король Станіслав Август, який через свої великі борги, у тому числі й перед Росією (на 1 вересня 1793 р. його борги складали 33 515 236 злотих [43, с. 150]), був вимушений приїхати на сейм. У приватній бесіді з Я. Сіверсом він продовжував говорити про повне злиття двох частин держави – Корони Польської й Великого князівства Литовського [20, с. 25, 71, 96, 141]. На сеймі Я. Сіверс «зажадав за збитки, що завдані Росією, у ліквідації Конституції, за дозволу анархії, подібної до французьких якобінів, губернії: Мінську, Подільську й Волинську» [16, с. 143].

22 липня 1793 р. в Гродні делегація сейму до російського посланця Я. Сіверса підписала договір, у якому віддавала Росії частину території Великого князівства Литовського зі зреченням від усіх прав і претензій на неї. Разом із великим литовським гетьманом Ш. Коссаковським його підписали великі литовський підскарбій Міхал Клеофас Огінський, віленський воєвода Міхал Ієронім Радзивілл і ще 11 магнатів [1, с. 170]. На сеймі два трактати з Росією і Пруссією про другий поділ Речі Посполитої підписали й католицькі духовні особи, серед яких були віленський єпископ Ігнацій Массальський, інфлянтський єпископ Юзеф Коссаковський і хелмський єпископ Войцех Скаржевський [42, с. 22]. 16 серпня договір ратифіковано сеймом.

Остання Гродненська конституція 1793 р., прийнята Гродненським сеймом 23 листопада, відмінила конституцію 1791 р., підтвердила всі колишні кардинальні права й шляхетські привілеї [6, с. 303]. Ця конституція підтвердила, що за унією Велике князівство Литовське та Корона Польська залишаються нероздільними і є однією державою – Річчю Посполитою [44, с. 111].

Пруссія також увела свої війська, але не для захисту польських реформ, як вона обіцяла варшавським прибічникам, а для відторгнення Познані й прикордонних із Сілезією земель. Росія отримала Волинь, Поділля та частину Полоцького воєводства (на лівому березі Західної Двіни), Вітебський і Оршанський повіти Вітебського воєводства; Мінський та Мозирський повіти Мінського воєводства; частину Речицького повіту (на правому березі Дніпра); східні повіти Новогрудського й Слонимського воєводств; східні землі Браславського та Ошмянського повітів Віленського й Пінський повіт Брестського воєводств. Якщо за першим поділом Річчю Посполита втратила 29 % території та 36 % населення, то за другим – 54 % території, що залишилася, і приблизно половину населення [14, с. 36].

Третій поділ Речі Посполитої. Багато прихильників Конституції 3-го травня 1791 р. опинилися в Дрездені: князь Адам Казимир Чарторийський, колишній маршалок сейму Станіслав Малаховський, литовський стольник князь Юзеф Клемент Чарторийський, колишній маршалок Литовської конфедерації князь Казимир Нестор Сапега, генерал Юзеф Зайончик, Тадеуш Костюшко, Гуго Коллантай, Станіслав Потоцький, Станіслав Солтик та ін. Колишній маршалок Торговицької конфедерації С. Щ. Потоцький виділив на підтримку повстання 5 млн злотих і кредит із голландського банку на 20 млн. Планувалося почати повстання в Кракові, Варшаві, Вільні й на «російському кордоні», щоб відновити Конституцію 3-го травня та повернути приєднані до Росії й Пруссії землі [9, с. 18–19].

Від початку повстання 1794 р. повстанці розраховували на підтримку населення не лише на території Литви, але й на приєднаних до Російської імперії землях. Документи свідчили про деяку політичну підтримку повстання не лише в Мінській, але й Полоцькій і Могильовській губерніях, проте вона виявилася не такою, на яку, мабуть, повстанці розраховували. Як показав на слідстві Станіслав Грабовський, по дорозі в Мінськ різні поміщики його «ласкаво приймали, але допомоги не надавали». Підполковник Я. Зенькович, посланий Віленською радою в м. Свир, зустрів там лише 70 прибічників повстання. Шляхтич Я. Валіцький говорив, що Віленській раді в Браславському повіті ніхто не слухався, а в сам Браслав на конфедерацію прибуло тільки 11 шляхтичів [4, с. 55–56].

У повстанні 1794 р. брали участь представники магнатських родів, серед яких були віленський каштелян Мацей Радзивілл, великий литовський підскарбій М. К. Огінський, новогрудський воєвода Юзеф Неселовський, генерал литовської артилерії Францішек Сапега (син канцлера О. М. Сапеги). Проте

магнатів Великого князівства Литовського, можливо, більше лякала та нова Польща, яка орієнтувалася на Французьку революцію 1789 р., ніж монархічна Російська імперія. Мабуть, за прикладом цієї революції під час повстання за підтримку Торговицької конфедерації як зрадники були засуджені до смерті вищі католицькі духовні особи: інфлянтський єпископ Ю. Коссаковський (повішений 9 травня 1794 р.), хелмський єпископ В. Скаржевський (засуджений 11 вересня 1794, був помилуваний Т. Костюшком), віленський єпископ І. Массальський (повішений 28 червня 1794 р.) [42, с. 23].

У червні 1794 р. пруські війська узяли Краків. Австрія бажала обмежити приріст пруських володінь за рахунок Польщі й направила свої війська в Сандомир, Люблінське воєводство і Хелмську землю. У ноті міністра закордонних справ Австрійської імперії барона Франца фон Тугута від 11 вересня 1794 р. до австрійського дипломата графа Л. Кобенцля відчувалося, наскільки до якої міри Віденський кабінет був стурбований конвенцією 1793 р. між Російською імперією й Пруссією. Тому Австрія бачила в кожному поділі Польщі лише важку необхідність, оскільки всі територіальні надбання за рахунок Польщі завжди будуть більш вигідні для Росії та Пруссії, ніж для неї. Але якщо не можна було уникнути поділу, писав барон Ф. Тугут, то Австрія, хоч може вимагати, щоб вона отримала всі вигоди, на які має право. В основу відносин із Польщею, на думку Австрії, повинні бути покладені принципи, визнані всіма дворами, суть яких полягала б у тому, що всі придбання земель мають бути рівними за внутрішньою їхньою цінністю [37, с. 219–220].

На початку грудня 1794 р. в Петербурзі пройшли переговори віце-канцлера І. А. Остермана й членів колегії закордонних справ О. А. Безбородька та Аркалія Івановича Моркова з австрійським і пруським послами Л. Кобенцлем і Богиславом Тауенцином. Спірним виявилось питання про територію, яку хотіли отримати Австрія та Пруссія. 23 грудня 1794 р. була укладена секретна декларація про союз між Росією й Австрією проти Пруссії. Австрія хотіла обмежити приріст пруських володінь за рахунок Польщі. Пруссія прагнула забрати Данциг (до 1793 р. – Гданськ) з околицями, але без сприяння Австрії, хоча без згоди Росії це було неможливо зробити [37, с. 214, 215].

24 грудня 1794 р. в декларації урядів Росії й Австрії про підготовку третього поділу Речі Посполитої його причиною було названо необхідність, яка змушувала монархів вдатися «до приборкання і припинення заколоту та повстання, що проявилися в Польщі» і виявилися згубними й небезпечними для сусідніх із Польщею держав [7, с. 72]. 29 серпня 1795 р. в листах до австрійського імператора Франца II і пруського короля Фрідріха Вільгельма Катерина II висловила думку, що в інтересах Австрії швидше покінчити з польським питанням, оскільки війна з Францією набуває серйозного значення. Тому Пруссія повинна поступитися територією між Бугом і Віслою, що сприяло б успішним переговорам із віденським двором. Пруському королю вона доводила необхідність уступки Австрії Краківського воєводства. 24 жовтня 1795 р. підписано конвенцію між Росією, Австрією й Пруссією про остаточний поділ Речі Посполитої; ратифікувати її не було потрібно, оскільки 14/25 листопада король Станіслав Август відкріся від трону. За третім поділом Росія отримала решту земель Великого князівства Литовського, територію між Німаном і верхньою течією Бугу, а також Курляндію. Австрії дісталися воєводства Краківське, Сандомирське й Люблінське, Пруссії – решта частина Польщі.

25 червня/2 липня 1796 р. в Гродні підписано демаркаційний Акт розмежування володінь відповідно до конвенції 13/24 жовтня 1795 р. Усі спірні питання, пов'язані з поділами Речі Посполитої, були врегульовані остаточно російсько-пруською конвенцією про остаточний поділ Польщі, підписаною в Петербурзі 15/26 січня 1795 р., і декларацією про надання Росією гарантії завершального Акту про розмежування Краківського воєводства від 20(31) січня 1797 р. [38, с. 396].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у 1762–1795 рр. на сході Європи склалися специфічні умови, що дали можливість трьом великим монархічним країнам цього регіону реалізувати свої загарбницькі наміри. Росія, Австрія й Пруссія скористалися правом сильного проти слабшого сусіда. У цій ситуації можна виділити низку причин, які послужили приводом для введення військ Росії, Австрії й Пруссії на територію Речі Посполитої. Серед них треба назвати виборність короля, дисидентське питання, Барську та Торговицьку конфедерації, повстання 1794 р. Окрім військових дій, підкупу верхівки влади, використання конфедеративного руху у своїх цілях, держави, які були сусідами Речі Посполитої, утручалися в підбір кандидатур на трон цієї держави, наперед готували проекти про поділ її території, не чекаючи рішення про поділ, вводили свої війська. Під час трьох поділів Речі Посполитої до Російської імперії відійшли близько 463 тис. кв. км. території й населення чисельністю у 5,5 млн осіб; до

Австрійської імперії – 129 тис. кв. км і 4 млн осіб; до Пруського королівства – більше 141 тис. кв. км і 2,6 млн осіб [15, с. 73].

Серед причин, які в кінці XVIII ст. привели Річ Посполиту до поділів, окрім військових дій із боку сусідніх держав, історики виділяють і внутрішній розлад у країні. Природно, на становище Речі Посполитої в європейській політиці впливала й внутрішня ситуація, проте криза механізму здійснення влади в цій державі зовсім «не означала її фактичної ліквідації» [27, с. 131]. У цей період уряд намагався провести низку реформ, які би зміцнили її економіку й систему державного управління, хоча реформи вимагають пошуку додаткових коштів, тому не завжди бувають популярними в значної частини населення країни.

Немало сприяли внутрішньому розладу, окрім економічної ситуації, нечисленного війська, магнатської анархії, виборної королівської влади, права «liberum veto», і зміни в політичних поглядах магнатів, у тому числі й тих, які займали високі пости у Великому князівстві Литовському, тим паче, що Росія, Австрія та Пруссія досить щедро платили багатьом із них за підтримку свого впливу в їхній країні. Серед них треба назвати великих литовських канцлерів М. Чарторийського, А. Сапегу, І. Хрептовича, великих литовських гетьманів М. Массальського, М. Казимира Огінського, Ш. Коссаковського, воєвод К. Радзивілла, І. Неселовського, католицьких єпископів Ю. Коссаковського, І. Массальського й інших, які то виступали на боці Російської імперії, просили й отримували від неї війська, гроші, подарунки, нагороди та посади, уважалися «кращими друзями», то переходили до стану її злих ворогів. Наприклад, віленський воєвода К. Радзивілл у 1764 р. воював проти Росії, у 1767 р. очолив дисидентську Радомську конфедерацію на боці Росії, а в роки Барської конфедерації знову виступив проти неї [39, с. 113]. Недаремно польський філософ того часу Станіслав Сташиц писав, що «магнати довели улюблену вітчизну до занепаду, слабкості і презирства» [19, с. 148].

Кожна з держав перед поділами Речі Посполитої згадувала про історичне минуле земель, сусідніх із нею. Так, Катерина II заявляла, що не доторкнулася ні до однієї п'яді коронних польських земель, а до Росії були приєднані землі, «що здавна Росії належали, гради, російськими князями закладені, і народи, спільного з росіянами походження і з нами єдиновірні» [34, с. 473]. Австрія згадала про приналежність у XIII–XIV ст. до Угорщини Галицького й Владимирського князівств, а Пруссія виставила себе спадкоємицею ордену хрестоносців, замовчуючи про Торунський трактат 1466 р.

Джерела та література

1. Анішчанка Я. Палітычная гісторыя часоў падзелаў Рэчы Паспалітай. Мінск: Хурсік, 2006. 256 с.
2. Анішчанка Я. Народжаны рабалеппічаць. Беларускія землі пры першым падзеде Рэчы Паспалітай. Мінск: Хурсік, 2007. 450 с.
3. Анішчанка Я. Інкарпарацыя. Літоўская правінцыя ў падзелах Рэчы Паспалітай. Мінск: Хурсік, 2003. 470 с.
4. Анішчанка Я. Сакрэты Смаленскага следства. *Беларускі гістарычны часопіс*. 1994. № 1. С. 53–56.
5. Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага княства Літоўскага/пер. с польс. Мінск: часопіс «Беларускі гістарычны агляд», 2002. 459 с.
6. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва: Юрид. лит., 1980. 564 с.
7. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов/под ред. А. И. Азаров и др. Минск: Изд-во АН БССР, 1961. Т. 1. 516 с.
8. Воспоминания князя Станислава Понятовского (1776–1809 гг.)/сообщ. Н. Шильдер. *Русская старина*. Санкт-Петербург, 1898. Т. 95, № 9. С. 565–592.
9. Восстание и война 1794 года в Литовской провинции: (по документам Москвы и Минска)/сост., ред. и предисл. Е. К. Анищенко. Минск: МНО, 2001. 212 с.
10. Дневник А. В. Храповицкого с 18 января 1782–7 сентября 1793. Москва: Университ. тип., 1901. 424 с.
11. Дубровин Н. Князь М. Н. Волконский и его донесения из Польши (1764–1780 гг.). *Вестник Европы*. 1868. Т. VI. № 11. С. 83–141.
12. Дубровин Н. Накануне первого раздела Польши. 1770 г. По рукописным донесениям князя М. Н. Волконского. *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1870. Кн. 7, июль 1870. С. 191–251.
13. Елисеєва О.И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина. Москва: Ин-т российской истории, 2000. 342 с. URL: <http://coollib.com/b/302477/read>. Дата доступа 16.02.2016.
14. Заикин Н. И. Формирование, охрана и прикрытие западной границы Российской империи (на примере белорусского участка). 1772–1822 гг.: дис. ... канд. ист. наук. Минск, 2005. 220 с.
15. Западные окраины Российской империи/под. ред. М. Д. Долгоилова и А. И. Миллера. Москва: НЛЮ, 2006. 608 с.
16. Записки Льва Николаевича Энгельгардта. 1766–1836. Москва: Тип. Т. Рись, 1868. 238, 2, VI с.

17. Зелинская З. Проблема русско-польского союза в первые годы правления короля Станислава Августа. *Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 1999. С. 102–119.
18. Зорин А. Кормя двухглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва: НЛЮ, 2004. 416 с.
19. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: [в 3 т.]. Москва: Госполитиздат, 1956. Т.1: [Документы национально-освободительного восстания 1794 г.]. 764 с.
20. Иловыйский Д. Гродненский сейм 1793 года. Последний сейм Речи Посполитой Москва: Университет. тип., 1870. 271 с.
21. Ильенко А. К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Второй/под ред. П. А. Гейсмана. Санкт-Петербург: тип. военно-книж. магаз. Н. В. Васильева, 1898. 285 с.
22. История внешней политики России. XVIII век. (От Северной войны до войн России против Наполеона). Москва: Междунар. отношения, 1998. 304 с.
23. Кареев Н. И. Польские реформы XVIII века. Санкт-Петербург: тип. В. В. Комарова, 1890. 183 с.
24. Кондзеля Л. Россия и второй раздел Польши: состояние изучения вопроса и исследовательские задачи. *Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 1999. С. 160–172.
25. Нацыянальны гісторычны архіў Беларусі. Ф. 1903. Оп. 1. Д. 1.
26. Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756–1768 гг. Москва: Индрик, 2004. 728 с.
27. Польша – нарис історії/за ред. В. Менджецького, Є Брацисевича; з пол. Варшава: Ін-т нац. пам'яті, 2015. 368 с.
28. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1871. Т. 7. XXXVI, 417 с.
29. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1873. Т. 12. XXVII, 499 с.
30. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1876. Т. 19. XXVII, 547 с.
31. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1877. Т. 20. XI, 584 с.
32. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1878. Т. 22. XIV, 617 с.
33. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1883. Т. 37. XVII, 729 с.
34. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1885. Т. 47. II, X, 506 с.
35. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1886. Т. 51. XXVIII, 534 с.
36. Смитт Ф. Суворов и падение Польши/пер. с нем. Санкт-Петербург: [тип. Э Веймара], 1867. Ч. 2: Последние смуты Польши. IV, 355 с.
37. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами / по поручению мин. иностр. дел сост. Ф. Мартенс: [в 15-ти т.]. Санкт-Петербург: Тип. М-ва путей сообщения., 1875. Т. II: Трактаты с Австрией. 1772–1808 г. XVI, 517 с.
38. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Междунар. отношения, 2002. 696 с.
39. Філатава А. Прарускія тэндэнцыі ў палітычнай дзейнасці магнатаў Вялікага княства Літоўскага (1762–1795 гг.). *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie środkowo-wschodniej*. Lublin, 1999. С. 108–115.
40. Шарф К. Екатерина II, Германия и немцы/пер. с нем. Москва: НЛЮ, 2015. 536 с.
41. Янэчек З. Литовский маршал Игнатий Потоцкий в Петербурге: формирование мнения о России и политике Екатерины II. *Белорусский сборник: статьи и материалы по истории и культуре Беларуси*. Санкт-Петербург, 2005. Вып. 3.
42. Dylągowa H. Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864). Lublin: KUL, 1983. 197 s.
43. Drugi rozbiór Polski: z pamiętników Sieversa. Warszawa: druk Józefa Sikorskiego, 1906. Т. III. 156 s.
44. Volumina Legum. Poznan: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1952. Т. X: Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 roku. XIII, 443 s.
45. Zielińska Z. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku. Warszawa: Semper, 2001. 265 s.

Филатова Елена. Разделы Речи Посполитой. Среди множества причин, которые в конце XVIII в. привели Речь Посполитую к разделам, кроме военных действий со стороны соседних государств, историки выделяют и внутренний разлад в стране. Однако наличие кризиса механизма осуществления власти в этом государстве вовсе не означало, что оно приведет к фактической ликвидации самого государства. В этот период правительство пыталось

провести ряд реформ, которые бы укрепили ее экономику и систему государственного управления. Реформы, которые требовали изыскания дополнительных средств, не были популярными у значительной части населения страны. Внутреннему кризису, кроме экономических факторов, способствовали «золотые шляхетские вольности» (выборность короля, права «liberum veto»), а также непоследовательность магнатов, которые занимали высокие посты в Великом княжестве Литовском. Некоторым из них Россия щедро платила за лоббирование своих интересов.

Ключевые слова: разделы Речи Посполитой, Польское королевство, Великое княжество Литовское, Прусское королевство, Австрийская империя, Российская империя, внешняя политика.

Filatova Elena. Divisions of Rzech Pospolitu. Among the great number reasons that in the end XVIII century brought Rzech Pospolita to divisions, except military activity from the side of the neighboring states, historians distinguish internal discord in the country. However, the crisis of the mechanism of exercising of the power in this state did not at all mean the actual liquidation of this state. During the period, the government tried to carry out series reforms that would strengthen its economy and public administration. Although reforms that required additional funds are not always popular among the large part of the country's population.

The internal crisis, in addition to economic factors, was promoted by the «gentry's golden liberties» (electivity of the king, the law of the «liberum veto»), as well as the inconsistency of the nobility who held high posts in the GDL. Some of them were generously paid by Russia for lobbying Russians interests.

Key words: Poland, the Great duchy is the Lithuanian, Russian Empire, Prussian Kingdom, Austrian Empire, foreign policy, divisions of Rzech Pospolita.

Стаття надійшла до редколегії
09.10.2017 р.

УДК 94(100)«1912/1922»:[327.323.3:655]

Олександр Малець

Організація видавничої діяльності Комінтерну в 1919–1922 рр.

У статті розглянуто особливості розвитку та функціонування видавничої діяльності Комуністичного інтернаціоналу в перші роки його існування. З'ясовано модель, за якою діяли інформаційно-пропагандистські відділи Комінтерну, та пріоритети, котрі вони перед собою ставили. Розглянуто передумови, що дали змогу структурам Комінтерну перетворитися на дієвий інструмент радянської пропаганди в європейських країнах, та підривної діяльності на Заході на користь СРСР. Зроблено висновок про те, що видавничо-інформаційні відділи поступово розширили сферу своєї діяльності з пропагандистсько-просвітницької роботи в окремих секціях Комінтерну до збору інформації та розвідувальної діяльності поза межами Росії.

Ключові слова: Комінтерн, видавництво, пропаганда, соціалістичний рух.

Постановка наукової проблеми та її значення. Наприкінці Першої світової війни більшовики та їхні однодумці в інших країнах Європи були переконані, що поряд із падінням трьох імперій (Австро-Угорської, Російської й Німецької) зазнає краху й помірний міжнародний соціалістичний рух, який трактувався радше як засіб впливу з боку урядів європейських держав на міжнародний лівий рух. За активної підтримки одного з лідерів більшовиків В. Ульянова-Леніна, котрий переконував, що Другий інтернаціонал перестав існувати, у столиці Радянської Росії Москві 2–4 березня 1919 р. відбувся Установчий конгрес Комуністичного інтернаціоналу. На відміну від свого попередника, Комінтерн розглядав себе не як федерацію національних партій, а як єдину комуністичну організацію, своєрідний «генеральний штаб світової революції». Цим і пояснювався рішучий розрив членів Російської комуністичної партії більшовиків (далі – РКП(б)) із соціал-демократичними партіями, які існували.

Упродовж усього періоду існування Комінтерну стиль його роботи мав на собі відбиток військово-комуністичних методів, що поступово утверджувались у постреволюційній Росії. Це відбивалося на його закордонній діяльності та позиціонуванні у світі. У цьому контексті особливо цікаве дослідження інформаційно-пропагандистської діяльності Комінтерну, зокрема організації його видавничої діяльності. Це пов'язано з тим, що саме завдяки активній роз'яснювальній та агітаційній роботі, безумовно, поряд із

¹ © Малець О., 2017